

MITRAIZAM – RELIGIJA JEDINSTVA

U članku »Integrativni čimbenici u mitrijskoj religiji« (Selem 2005., 17–22) naznačio sam nekoliko teza, vezanih uz tematske cjeline, što potvrđuju da je integrativnost sadržana i u doktrini i u kulnoj praksi mitraizma, uz samo jednu iznimku, a to je mjesto i uloga žene, pri čemu se zacijelo može govoriti o stnovitoj segregativnosti. Ustvrdio sam da je mitraizam, po širokim prostorima Rimskoga Carstva, tijekom prva tri stoljeća nakon Krista, a posebice u drugom i trećem, širio zalog bratstva. Vjernici su međusobno *fratres*, braća. Zaciјelo, i druge su vjere što se tada promiču Carstvom, posebice one podrijetlom s Istočka, imale univerzalne značajke i nosile i prinosile znatne potencijale pozitivne snošljivosti, pa čak i otvorenosti za povezivanja i razmjene s drugim srodnim vjerovanjima. Ali niti jedna od njih nema tako izražen nagon univerzalnosti koji obilježava mitraizam – njegovo je iransko podrijetlo znatno udaljenije pa i doktrinarno upitnije nego što je to egipatsko u vezi s Izidinim ili maloazijsko u svezi s Kibelinim kultom, niti su te ostale istočne religije donosile tako naglašeni nalog zajedništva, povezanosti, bratstva i to na osobnoj razini svakog pojedinca, kao što je to predlagao mitraizam.

Polazeći, dakle, od teza postavljenih u spomenutom radu, čini mi se izazovnim raščlaniti neke od njih. I posebice pogledati kako se te temeljne zasade mitrijskog bratstva i zajedništva očituju na spomenicima panonsko–dalmatinskog prostora, kroz njihovu epigrafiku i njihovu ikonografiju.

FIGURE ZAJEDNIŠTVA: RUKOVANJE I GOZBA

Jedna od dvije najzornije figure mitrijskog zajedništva je prizor rukovanja. Druga je, o čemu će biti riječ, gozba.

Ikonografski motiv rukovanja nepoznat u ikonografiji drugih istočnih vjerovanja, vezuje se u mitraizmu ili uz likove Mithre i Sola, ili Patera i Heliodroma, ili Patera i neimenovanog mista.

Kao središnji prizor nazočan je na pročelju zavjetnog žrtvenika iz III. ptujskog mitreja (CIMRM II, 1584–1585; Selem 1980., 130–131, n° 91, t. XXIV; Merkelbach 1982., 50, t. 13; Merkelbach 1984., 374, fig. 138). U sredini kompozicije plamteći je žrtvenik bridom okrenut prema gledatelju. S desne je strane Mithra ili Pater s perzijskom kapom na glavi, s lijeve Sol ili Heliodrom okrunjen krunom sa šest sunčevih zraka. Jedan drugom pružaju ruke. Rekao bih radije da je to polaganje ruke na ruku a ne stisak ruku, budući da Mithra–Pater drži u istoj ruci bodež na kojem je nataknut komad, vjerojatno, mesa kojeg kljuca gavran u letu. Prikazano je u svakom slučaju obredno vezivanje (ruka na ruku) u činu zajedništva (nazočnost oltara), također u svezi s goz bom na koju upućuje meso na Mithrinom–Paterovom bodežu. I Sol–Heliodrom drži u lijevoj ruci bodež, ali spušten nadolje. Ispod žrtvenika je prikazan delfin, voden simbol petog stupnja. Prizor, dakle, povezuje tri najviša stupnja mitrijske inicijacije, a uzmemo li u obzir i nazočnost gavrana kao simbola prvog stupnja, u činu vezivanja ruku uz naznake gozbe nazočan je i znatan dio mitrijske inicijacijske i simboličke strukture.

Struktorno je blizak ovom ptujskom prizoru onaj na kamenoj ploči iz Rima (CIMRM I, 350; Merkelbach 1982., 60–61, fig. 23). Posvetio ju je jedan Pater zajednice. Natpis kaže *C. P. / Primus Pater fecit*. Ispod središnjeg prizora tauroktonije na de-

Reljef iz Rima što ga je posvetio mitraički pater Primo

snoj strani je prikaz dvaju likova između kojih se nalazi žrtvenik. Desni muški lik, bez posebnih ikonografskih obilježja, pruža desnu ruku prema osobi koja se nalazi s lijeve strane i u kojoj po perzijskoj kapi i odjeći prepoznajemo Mithru–Patera. On svoju desnu ruku odozgo polaže na pruženu mu ruku. Dakle, polaganje ruke na ruku ekvivalent je rukovanju. Ovdje je zacijelo prikazan obredni prizor pomazanja medom: lijevi lik je, dakle, Pater koji mista, odnosno njegovu ruku, pomazuje posvetnim medom (o obredu meda govori Porfirije u *De antro nympharum* 15).¹⁵²

Prizori rukovanja nazočni su i među sporednim prizorima na kompozitnim mitrijskim reljefima rajnsko–dunavskog kruška. Na fragmentu iz Virunuma (CIMRM II, 1430; Merkelbach 1982, 53, fig. 18) Mithra–Pater, prikazan u profilu, prilaže Solu–Heliodromu sa zrakastom krunom, prikazanom *en face*, koji drži bič, i pruža mu ruku. Rukovanje se nalazi i među prizorima desno od tauroktonije na reljefu iz Eisackela kod Innsbrucka (CIMRM II, 1061; Merkelbach 1982., 54. fig. 20), a u sličnom je položaju u odnosu na središnji prizor i na reljefu iz Osterbrukena, s time da se i ovdje, kao i na prizorima iz Ptuja i Rima, likovi Mithre–Patera i Sola–Heliodroma nalaze pokraj središnjega gorućeg žrtvenika, iznad kojeg pružaju jedan drugome desnu ruku (CIMRM II, 1292; Merkelbach 1982., 56–58, fig. 21).

Ovih nekoliko primjera¹⁵³ dostaju da bi se pokazalo značenje prizora pružanja ruku u mitraizmu: čin svete storije, savez

¹⁵² Med je zbog svojstva konzerviranja svega što se u njemu nalazi u mitrijskoj ideologiji i praksi imao posvećeno mjesto materije trajnosti.

¹⁵³ Pomišljalo se da bi glava, prikazana u poluprofilu na srednjem lijevom pojasu vrlo oštećenog reljefa iz Garduna, mogla predstavljati preostali dio prizora rukovanja Mithre i Sola. Isto tako bi se mogla odnositi i na prizor inicijacije gdje lik kleći pred Mithrom (Bugarski 1996–1997., 228). Očuvani dio ipak je nedostatan da bi se mogao otčitavati ikonografski kontekst.

Mithre i Sola, prenosi se na obrednu razinu, kao čin bratstva dvaju najviših stupnjeva mitrijskog posvećenja, Patera i Heliodroma, i naposlijetku, na razinu mitrijske zajednice, te postaje znak bratske sveze što međusobno povezuje vjernike.

Gozba je zacijelo najvažnija slika mitrijskog zajedništva. U ikonografiji Mithrina kulta, tako bogatoj prizorima iz svete povijesti kao i prizorima obrednog značenja, bilo da je riječ o, najčešćem, reljefu, bilo o punoj plastiци, bilo o, nažalost, rijetko i loše očuvanom slikarstvu, prizor gozbe pripada onima koji se, posebice u nekim područjima, često i sustavno javljaju. Iako u tumačenju tog prizora postoji razlike, jedno je neprijeporno: on je slika zajedništva, vjernika međusobno, i zajedništva s božanstvom.

Slika gozbe javlja se u dvije inačice: u prvoj blaguju dvije osobe, koje neki nazivaju Mithra i Sol, drugi Pater i Heliodrom, u drugoj je, vrlo rijetkoj, to skupna gozba, tako-

Kamena ploča iz Virunuma

zvana *thrapeza*, gdje se nalazi više osoba, raznih stupnjeva posvećenja.

U obje inačice riječ je, posebice u prvoj, o *pars pro toto*: kao što Mithra i Sol (ili Pater i Heliodrom, dva najviša stupnja inicijacije) blaguju potvrđujući zajedništvo, isto će tako, s istom svrhom, blagovati vjernici za zajedničkom *thravezom*. Turcan govori o speleju kao o »salle à manger communautaire« i dodaje: »Dans ces petits groupes étroitement unis et solidaires, la religion du serment initiatique et de la dexiôsis était consacrée par la vertu du repas partagé entre les mystes et avec les dieux. Ce banquets sacramentals prolongaient et réactualisaient celui qui avait scellé l'alliance de Soleil avec Mithra« (Turcan 1993., 78).

Prizor gozbe Mithre i Sola često je nazočan na kompozitnim reljefima na rajnskom, savskom i dunavskom području, gdje se, uz prikaz tauroktonije, javljaju i drugi prizori iz svete storije. Na tim je prizorima nekoliko stalnih inačica. Gozba se događa na tijelu bika kao na reljefu iz Heddernheima (CIMRM II, 1038; Merkelbach 1982., 46–47, fig. 10; Merkelbach 1984., 344, fig. 103), ili oba lika sjede na bikovu tijelu kao na reljefu iz Lopodunuma (CIMRM II, 1275a; Merkelbach 1984., 356, fig. 118), ili je gozbena *thrapeza*, prekrivena kožom ubijenog bika, kao na reljefima iz Osterbrukena (CIMRM II, 1292; Merkelbach 1982., 56–58, fig. 21) ili Rückingena (CIMRM II, 1137; Merkelbach 1984., 365, fig. 129). Redovit rekvizit je rog za piće koji, kao znak zdravice, podiže jedna ili obje osobe. Na reljefu iz Dieburga (CIMRM II, 1247; Merkelbach 1982., 42–43, fig. 8; Merkelbach 1984., 358, fig. 122) Mithra i Sol gledaju se, podižući svaki svoj rog za piće, u jasnoj figuri zdravice. Zdravica je razvidna i na već spomenutom reljefu iz Osterbrukena (CIMRM II, 1292; Merkelbach 1982., 56–58, fig. 21).

Kao gozbeni stol, uz tijelo bika ili stol prekriven kožom bika, javiti će se i mali tronožni stolić, *mensa tripes*, ispred bikova tije-

Reljef iz Dieburga

la ili prekriven kožom stola.¹⁵⁴ Na tom će se stolu, ili u rukama dvaju sudionika gozbe, naći i drugi jestivi uzorci. Tako na reljevu iz Lopodunuma na stolu su jabuka, grozd i kruh, na onom iz Heddernheima je grozd, dok je na, nažalost, nestalom (ukradenom!) reljevu iz Arheološkog muzeja u Zagrebu, što potječe iz Siska (Siscije), bio vidljiv kruh.

¹⁵⁴ Posebice je lijepo prikazana *mensa tripes* na reljevu iz Lopodunuma (CIMRM II, 1275a; Merkelbach 1984., 356, fig. 118), s prikazanim jestivima što se na njoj nalaze: jabuka, grozd grožda i kruh.

Položaj dvaju likova posve je sukladan rimskom poimanju gozbe. Osobe su na bolje izrađenim reljefima redovito u poluležećem položaju, usporedno, a posebice je takav opušteni položaj razvidan na liku Sola s reljefa u Lopodunumu: nagi Sol, poluležeći, oslanja se na lijevi lakat dok desnom rukom radosno podiže rog za piće. Poluležeći položaj Sola i Mithre pri gozbi vidljiv je i na reljefu iz Apuluma u Dakiji (CIMRM II, 2000; Merkelbach 1984., 386, fig. 154). Likovi su ponekad znatno stilizirani, tako da se vide tek dvije protome nad stolom: reljefi iz Alcšula u Mađarskoj (CIMRM II, 1740; Merkelbach 1984., 378–9, fig. 144) i Kurtowa u Trakiji (CIMRM II, 1740; Merkelbach 1984., 378–9, fig. 144).

Gotovo redovito, ako to opća kompozicija reljefne ploče dopušta, prizor se nalazi pod lukom, odnosno pod znakom špilje. Time se naglašava njegova sakramentalnost, njegovo mjesto u platonističkoj figuri svijeta, ali i njegova simbolička veza s praksom speleja koji je i sam figura špilje i u kojem se događaju sakramentalni obroci kao činovi zajedništva vjerničke pastve.

Primjer cjelovite mitrijske sakralne gozbe nazočan je na stranjoj strani dvostranog reljefa iz Konjica (CIMRM II, 1895–1899; Zotović 1973., 29–31, n° 35, fig. 19). Postoje još i ulomci prizora na reversima kultnih slika koji se mogu tumačiti kao mitrijska gozba što prelazi onu temeljnu figuru gozbe dvije osobe, Mithre i Sola.¹⁵⁵ To bi mogao biti ulomak reljefa iz Rima (*Castra Pratoria*) gdje se vidi osoba koja leži na klini, u desnoj ruci drži rog za piće, ležaljka je prekrivena bikovom kožom, a glava bika visi na desnoj strani. Ispred je već zamijećeni stolić s kruhom. Pod stolom je pas. Na desnoj strani je vjernik prvog stupnja *Corax* s gavranovom maskom na glavi, koji drži u ruci

¹⁵⁵ Gozbom mitrijske zajednice držimo onu koja osim Mithre i Sola sadrži i druge likove ili osobe, koji mogu potjecati ili s temeljne mitrijske ikone prizora tauroktonije, ili iz neke od inačica likova što su na toj ikoni prikazani.

čašu, dok je iznad njega lik Kautopatesa (CIMRM I, 397; Merkelbach 1984., 307, fig. 5).

To je, dakle, tek ulomak prizora gozbe koja se nalazi prikazana u cijelosti na reljefu iz Konjica. U sredini su, za *thrapezom* prekrivenom bikovskom kožom, čija glava visi na desnoj strani, Pater visoko podignite desne ruke, kao da pozdravlja ili blagoslovila, a desno od njega sjedi Heliodrom s čašom u lijevoj ruci koju polaže na stol. Pred *thrapezom* je opet mali tronožac s četiri kruha. Na lijevom kraju prizora lik je s gavranovom maskom na glavi, znači *Corax*, s posudom u ruci, ispred njega, prema stolu, je *Perses* koji podiže rog za piće. Na lijevoj strani pred stolom je prikazan lav. Desno od stola je lik zakrinkana lica, možda *Nymphus* koji bi inače nedostajao u prizoru, ili ipak *Miles*, dok je posve desno lik s velikom lavljom maskom. Prizor je flankiran s po jednim stupom spiralnih kanelira i cvjetnih kapitela.

Usprkos mogućim prijeporima oko dvojnosti figure lava koji označava četvrti stupanj inicijacije – *Leo*, kao i oko zakrinkanog lika,¹⁵⁶ nesporno je da revers iz Konjica donosi najcjelovitiju sliku sakralnog obroka u kojem sudjeluju svi stupnjevi iniciranih. Dakle, cjelovita mitrijska zajednica.

Dvostrani kulturni reljef iz Konjica s prikazom gozbe na aversu nije jedini takvog tipa na području rimske Dalmacije. I reljef iz Banjevaca prikazivao je na reversu, nažalost, znatno oštećeni prizor gozbe (Medini 1975., 39–83, t. I. XII). Usprkos oštećenjima, može se razabrati Mithru i Sola na središnjem ležaju, prekrivenom bikovom kožom. Ispred ležaja su pas i lav, oba sjede s uzdignutom lijevom šapom. Čini se da su se bočno nalazili dadofori ili poslužitelji koji pružaju ruke prema središnjim li-

¹⁵⁶ Na pitanje: Zašto su uopće prizori na reversima bili izrađeni, pokušava odgovoriti Branimir Gabrijević (Gabrijević 1952, 19–25).

Reljef iz Rückingena

kovima. Vidi se i stilizirana grana stabla.¹⁵⁷ Ne znamo koji su još likovi, ljudski ili životinjski, nazočili prizoru. Ali i ovi sačuvani ipak upućuju na prizor gozbe kojoj nazoče kao osobe, ili kroz simbole, važni stupnjevi mitraičke hijerarhije: četvrti je stupanj nazočan kroz likove lava i psa, Kautopates bi mogao označavati peti stupanj Perzijanca, Kautes bi mogao udvajati Heliodroma,¹⁵⁸ već nazočnog u sredini prizora kroz lik Sola. Naposlijetku, tu je i Pater u liku Mithre. U svakom slučaju riječ je o prikazu mitraičke gozbe kojoj predsjedaju Mithra i Sol, odnosno Pater i Heliodrom.

Novi, vrijedan prilog zbiru dvostranih mitrijskih ikona na našem tlu nedavno je pronađeni reljef iz Prološca Donjeg kod Imotskog (Gudelj 2006., 35–41). Reljef je vrlo dobro očuvan. Likovno je primjer rustikalne umjetnosti sa zornim obilježjima naiviteta. Svejedno, prikaz je teološko–ikonografski posve korektan, što upućuje na to da je lokalni klesar bio upućen u smisao i sadržaj prikaza. Na aversu je standardni prizor tauroktonije, smješten u šipalu koja je označena lukom biljnog motiva. Mithra, čiji je gornji dio tijela prikazan *en face*, a donji u poluprofilu, lijevom rukom drži bika za rogove, a desnom mu ispod vrata zabija širok bodež. Frigijska kapa na njegovoj glavi stilizirana je, a plašt mu vijori iza leđa i svija se u spiralu. Iz bikova repa, podignuta sve do biljnog luka, izbija jedan klas žita. Gore, u uglovima ploče, u kružnim medaljonima nalaze se *en face* postavljenе biste Sola i Lune. Zanimljivo je kako se jedna od zraka Solove radijalne krune, spušta dijagonalno prema dolje, prodiće kroz biljni motiv luka, točno ispred gavrana koji se na taj luk oslanja. Produžetak zrake pogadao bi točno ranu bika: time je znakovito priopćen nalog žrtve koja Mithri stiže iz nebeskog

¹⁵⁷ Raspravljalo se o značenju prikazane kružnice lijevo od Mithrine glave: patera, držao je Medini u nav. djelu, iako mi se čini prihvatljivijim mišljenje, koje zastupa i A. Bugarski (Bugarski 1996–1997., 229) da je prije riječ o globusu kao znaku Mithrine kozmičke moći.

¹⁵⁸ Kautes s uspravljenom bakljom također je lucifer, lučonoša kao i Heliodrom.

prostora. Sve ostalo sukladno je temeljnom modelu tauroktonije: Kautes lijevo, Kautopates desno, ispod bika pas liže ranu, vijuga zmija, na testise se ustrijemio škorpion. Posvetni natpis INVIC < MITHR započinje na gornjem dijelu ploče, a nastavlja se u pojasu ispod prizora.

Za naše je razmatranje zacijelo važniji revers. I tu je prizor nadsvoden biljnim lukom iznad kojeg su po sredini tri stabla i prizor lova: desno je Mithra lovac sa strijelom u zategnutom luku, lijevo, s druge strane stabala je rogata životinja, čini se kozorog.

Nadsvođen biljnim lukom je prizor gozbe. Za stolom, prikrivenim bikovom kožom čija se glava vidi na desnoj, a rep na lijevoj strani, sjede lijevo Sol–Heliodrom, desno Mithra–Pater. Oba savijenu lijevu ruku polažu na stol, obojica pružaju desnu ruku, Sol snažnije. Bočni likovi, ekvivalent dadofora, prikazani *en face*, preobraženi su u poslužitelje: lijevi prema središnjim likovima pruža meso, a desni u visoko uzdignutoj ruci drži vrč s pićem. »Ispred središnje kline, u kombinaciji ptičje i standarde perspektive, prikazan je tronožac *mensa tripes*. Proširene noge tronošca podsjećaju na papke životinje a na erozijom oštećenom okruglom pladnju nisu zamjetne, inače uobičajene, kriške kruha« (Gudelj 2006., 38). Lijeko, u visini tronošca, lav je isplažena jezika, ispod tronošca vijuga tijelo zmije koja podiže glavu prema krateru koji se nalazi na desnoj strani, uz noge desnog poslužitelja. Na rubu kratera je gavran, uranja kljun u njegov otvor.

Temeljno obilježje ovog prizora gozbe je da su svi nazočni u njoj djelatni sudionici. Također, moguće je razabrat i nazočnost vjernika svih stupnjeva inicijacije, odnosno njihovih simbola: Gavran, prvi stupanj je nazočan, zmija označava drugi stupanj *Nymphusa*,¹⁵⁹ Lav, četvrti stupanj, također je nazočan,

¹⁵⁹ Stupanj *Nymphus* je inače u znaku Venere, pripada zemaljskom elementu, odgovara zmiji s prikaza tauroktonije, a kao dodatni simboli su i Venerin dijadem te svjetiljka (Merkelbach 1982., 21).

Reljef iz Apuluma

kao što su nazočni i šesti i sedmi stupanj, Heliodrom i Pater. Dva poslužitelja ikonografski opravdano mogli bi predstavljati treći i peti stupanj: *Miles* i *Perses*. Nazočnost svih stupnjeva inicijacije u gozbi također – iskazuje zajedništvo. Ispod prikaza natpis je posve istovjetan onom s aversa ikone, bez abrevijatura

u posvetnoj formuli, ali s klesarskom grješkom: INVICTO
MITHERE (sic!).

Nakon reljefa iz Konjica, ovaj iz Prološca zacijelo je najvrjedniji prikaz mitrijske gozbe, ne samo na hrvatskim prostorima.

Pripomenimo još da je nazočnost gozbe na reversima mitrijskih ikona, navela na pomisao da se ta strana reljefa okretala prema vjernicima i posebno osvjetljavala, u središnjem trenutku obredne žrtve, dakle na njegovu najposvećenijem mjestu.¹⁶⁰

Neprijeporno je, dakle, da se gozba nalazi u središtu mitrijske ideologije i prakse zajedništva pa, dakle, i na ključnom mjestu u obredu.

SOCIJALNA INTEGRATIVNOST MITRAIZMA

Jedno od temeljnih obilježja mitraizma je njegova socijalna integrativnost. Ona se očituje i na vodoravni i na okomici društvenih struktura.

Mitraizam je zacijelo religija stanovitih društvenih, profesionalnih i socijalnih skupina. Kao mjesto–uzorak uzmimo Ptuj, rimski Petovij, gdje se nalazio središnji ured iliričke carine: *portorium Illyrici*, uz druge administrativno–financijske službe države. U prvom i drugom mitreju premoćno prevladavaju priпадnici socijalnih skupina koje tvore carinski službenici vektigala, zatim računovodstvenih službi provincije koje su se nala-

¹⁶⁰ Gabričević 1952., 23: »Utvrdiši čvrstu dogmatsku povezanost u sadržaju svih dosada poznatih reversa mitrejske kultne slike, nužno se nameće rješenje, da je i liturgijski moment, koji je tražio okretanje reversa, bio svuda isti. Kultna slika se morala okretati onda kad je počinjala pričest, dakle kad se liturgijski počelo prakticirati ono, što je sadržaj reversa prikazivao«.

zile u istom gradu. Riječ je listom o ljudima neslobodnog statusa samo s jednim imenom, koji na natpisima naglašavaju svoje dužnosti i zanimanja: *vilicus* – upravnik izrijekom se javlja četiri puta u prvom i tri u drugom mitreju, *vilici vicarius* ili samo *vicarius*, što znači zamjenik upravitelja, isto se javlja četiri puta u prvom i dva puta u drugom mitreju, *contrascriptor*, kontrolor računovodstva, bilo u carinskim bilo u finansijskim službama, javlja se također dva puta, tu je i jedan *scrutator*, nadzornik ubiranja carinskih nameta, kao i *tabularius*, ubirač taksa i poreza (Selem 1980., 154–157).

Iako nominalno robovi ili tek slobodnjaci, svi su ti ljudi zacijelo ponosni na dužnosti koje obavljaju, ističu ih na natpisima, a njihovo profesionalno zajedništvo, njihov osjećaj pripadnosti skupini kroz religijski odabir, kroz pripadnost mitrijskoj zajednici dobija dublji i cjelovitiji smisao. Usput rečeno, ti ljudi imaju i razloga biti ponosni na svoje dužnosti. One su im zacijelo omogućivale i dobar društveni položaj i dobre prihode. Inventar, spomenici, posebice iz prvog ptujskog mitreja, visoke su zanatske kao i umjetničke kakvoće. Abramić je stoga s pravom predmijevao da su ih izradivali umjetnici i obrtnici pozvani iz Akvileje (Abramić 1932., 13; Mócsy 1959., 215; Selem 1980., 104–105, n° 40). Neki od njih, kaže Merkelbach, bili su tako bogati da su mogli financirati čitave Mithrine špilje.¹⁶¹

Kohezija članova jednog društveno–profesionalnog sloja u okviru vjerske zajednice ne isključuje, nipošto, one druge. Među posvetiteljima I. ptujskog mitreja nalazi se i jedna (jedina) osoba s *tria nomina*, koja, dakle, posjeduje rimski civitet i koja, slijedimo li pretpostavku Mócsya, nije istočnog podrijetla kao ostali ili većina ostalih pripadnika vjerničke skupine, već je delmatskog podrijetla. To je Gaj Cecina Kalpurnije koji je

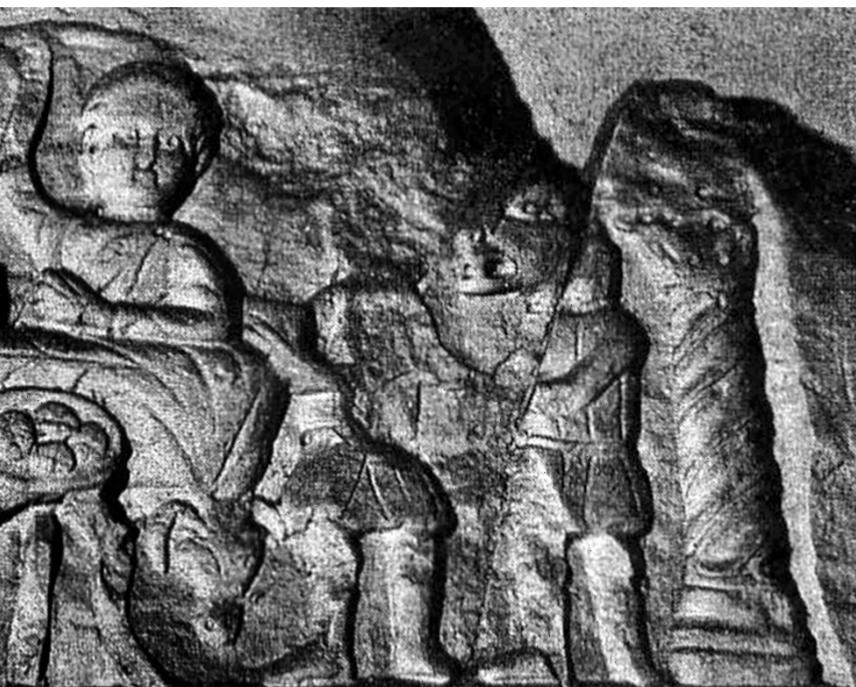
¹⁶¹ Merkelbach 1982., 29: »Manche von ihnen waren so reich, das sie komplett Mithrashöhlen stiften konnten.«

Revers reljeфа iz Konjica

podigao poznati kip transitusa i čiji natpis na postolju kaže da je *temp(lum) redemi(t) et restitu(it)* (Selem 1980., 104–105, n° 40). Ovdje se neće ulaziti u prijepore oko te obnove, njezina nadnevka i njezine naravi.¹⁶² Dostaje ustvrditi da se u zajednici, uz članove relativno zatvorene društvene skupine činovnika i službenika iliričkog vektigala i drugih srodnih službi, nalazi i osoba koja statusno ne pripada istom sloju, već onom višem, i to kao graditelj i donator.

¹⁶² Vidi bilj. 165.

Socijalna okomica koja se tako uspostavlja u okviru vjerske zajednice bila bi zacijelo osnažena kad bismo u nju mogli sa sigurnošću ubrojiti visokog vojnog dužnosnika imenom Marko Valerije Maksimin. On je prinosio Mithrin kult na širokim prostorima Carstva, od Apuluma u Dakiji (CIMRM II, 1950) do Lambesea u Numidiji (CIMRM I, 137), najprije kao zapovjednik *legio XIII. Gemina*, a zatim *legio III. Augusta*. Neprijepono je njegovo rođenje i mladost u Petoviju. Vermaseren s pravom vjeruje da je u svom rodnom gradu, snažnom mitrijskom središtu, pristupio toj vjeri (Vermaseren 1960., 26). Ernest Will pripominje da je Valerije Maksimin, u vrijeme prvog mitreja, pripadao lokalnoj aristokraciji, otac mu je obav-

ljaо visoke građanske i vjerske službe pa ne drži posve vjerojatnim da se mladić povezao s ljudima ipak nižeg društvenog sloja koji tada tvore mitraičku pastvu.¹⁶³ Primjedba ipak ograničena dosega. Jer, kako vidjesmo, u isto vrijeme i Cecina Kalpurnije, podrijetlom Delmat, rimski građanin, gorljivo pristupa mitraičkom kultu.

U natpisima prvog ptujskog mitreja spominju se i dva zakupnika carine, Gaj Antonije Ruf i Kvint Sabinije Veran (CIMRM II, 1500–1501 – Selem 1980., 99–100, n° 31; CIMRM II, 1502–1503 – Selem 1980., 100, n° 32; CIMRM II, 1492–1493 – Selem 1980., 100–101, n° 33; CIMRM II, 1489–1490 – Selem 1980., 101, n° 34; CIMRM II, 1491 – Selem 1980., 101–102, n° 35). Isti se Antonije Ruf spominje na mitrijskom natpisu iz Vratnika kod Senja odakle potječe i natpis s imenom Tita Julija Saturnina, trećeg carinskog zakupnika (CIMRM II, 1846 – Zotović 1973., 19, n° 13; CIMRM II, 1847 – Zotović 1973., 19, n° 14). Nigdje se izrijekom ne spominju kao mitrijski vjernici. Ali budući da ih njihovi podčinjeni uključuju u zavjetne natpise upućene Mithri, može se govoriti i o vjerskim razlozima. U svakom je slučaju jedan od znakova lojaliteta, tako bitnog u mitraizmu, o čemu će još biti riječ.

Fenomen sličan onom s carinskim službenicima u prvom mitreju ponavlja se i u trećem ptujskom mitreju, sada s drugim društvenim i profesionalnim skupinama. Sredinom trećeg stoljeća, kojem pripada III. mitrej, dolaze legije povučene iz Dakije: *legio V. Macedonica* i *legio XIII. Gemina*. Niz posvetnih natpisa ne podižu pojedinci, vojnici, već zajednički, skupno, voj-

¹⁶³ Will 1970., 636: »Or, notre homme est originaire de Poetovio et on n'a pas manqué de dire, bien sur, qu'il fut initié dans les mystères dans sa patrie même. Est-ce bien sur toutefois?... les fidèles du dieu à Poetovio, dans la jeunesse même de Valerius, n'étaient pas des autochtones, que c'étaient des gens de condition sociale inférieure en majorité, que leur patron enfin n'appartenait pas davantage au milieu illyrien. Toute différent était la position de Valerius qui, lui, appartenait à la noblesse locale...«.

nički kolegiji pojedinih struka. Jedini se kao pojedinac na tim posvetama bilježi zapovjednik legije, Flavije Aper, *vir egregius, praepositus* (CIMRM II, 1584–1585 – Selem 1980., 130–131, no 91; CIMRM II, 1593–1594 – Selem 1980., 131–132, no 92; CIMRM II, 1595–1596 – Selem 1980., 132, no 93). Ostali natpisi pripadaju vojnim kolegijima ili bratovštinama: *tesserarii, custodes armorum, canalicarii, actarii, codicarii, librarii, officiales* (CIMRM II, 1591–1592 – Selem 1980., 128–129, no 89; CIMRM II, 1589–1590 – Selem 1980., 129–130, no 90). Pojedinac se utapa u profesionalnu skupinu i kroz nju ostvaruje svoje mjesto u religijskom sustavu, pa i svoj odnos s božanstvom. Integrativnost je ovdje jasno iskazana.

U ptujskom inventaru imamo i jednog pripadnika najvišeg rimskog sloja. To je Aurelije Justinijan, *vir perfectissimus, dux labefactatum*, koji je na prijelazu iz III. u IV. stoljeće obnovio IV. ptujski mitrej: *Templum dei Sol(is) inv(icto) Mit(hrae)... restituit* (Selem 1980., 142–143, n° 111). Poput Cecine Kalpurnija u vrijeme prvog mitreja i sada se, na početku IV. stoljeća javlja pripadnik visokog staleža, vitezkog reda, kao mecena i donator zajednice. Zbog oskudnosti nalaza ne znamo pobliže sastav vjernika IV. mitreja, ali je neprijeporno da marnost i širokogrudnost Aurelija Justinijana potvrđuje njegovu ulogu u zajednici.

Mitraizam je, dakle, integrativan i po vertikali. U njegovim zajednicama svi su braća, *fratres*, bez obzira na imovinski ili društveni položaj. Zaciјelo, u primjerima koje sam razmatrao, posve prevladavaju ljudi niže društvene razine. Iako smo vidjeli da se može biti istodobno i neslobodna statusa i bogat i ugleđan, prevladavanje nižeg sloja je razumljivo i zbog banalne činjenice da su brojniji od onih s vrha društvene ljestvice.

MITRAIZAM KAO RELIGIJA LOJALNOSTI

Naglašavajući božansku narav i vrijednost ugovora – rukovanje, zajednički obrok, mitraizam se očituje kao religija lojalnosti. Privrženost ugovoru, privrženost pretpostavljenom, stroga hijerarhija, šire se i sveobuhvatno i na društveno i državno ustrojstvo. Vidjeli smo da mitraizmu pripadaju neke skupine bitne za djelotvornost Carstva – činovnici: carinski, porezni, računovodstveni, zemljivojni, zatim vojnici, čitave legije vojnika. Na ta dva sloja počivala je djelotvornost države i njezina zaštita.

Lojalnost se očituje na više razina: lojalnost u okviru vjerske zajednice, lojalnost prema nadređenim na profesionalnom području, naposlijetku, lojalnost, iznad svega, caru. Dakle državi.

Nekoliko će primjera to potvrditi.

Dva spomenika I. ptujskog mitreja posvećena su uspomeni, *in memoriam*, stanovitog Hijacinta (Abramić 1925., 169, n° 235; CIMRM II, 1500–1501, Zotović 1973., 47, n° 61 i; Selem 1980., 99–100, n° 31; Abramić 1925., 169, n° 236; CIMRM II, 1502–1503; Zotović 1973., 47, n° 61; Selem 1980., 100, n° 32). Cumont, a za njim i Abramić, drže da je Hijacint rodočelnik ptujske mitrijske zajednice, onaj koji je kult uveo među službenike portorija. To prihvata i Campbell, uz pretpostavku da je Hijacint podigao raniji, recimo nulti mitrej, koji bi bio porušen za najezde Markomana 169. Vermaseren, nпротив, vjeruje da je upravo Hijacint utemeljitelj prvog mitreja.¹⁶⁴

¹⁶⁴ Već sam upozorio da istraživanja u I. mitreju nisu otkrila tragove neke opsežnije rekonstrukcije (Selem 1980., 175, bilj. 46). Leroy A. Campbell je, istina, tvrdio da je postojao raniji mitrej, Hijacintovo djelo, porušen za Markomanskih ratova, a izgradnju novog mitreja potvrđivao bi natpis uz figuru *transitus*, koji je posvetio Cecina Kalpurnije (Campbell 1954–1955., 33). Ipak, uvidajući arheološke podatke, i Campbell je prihvatio pretpostavku da tu nije riječ o izgradnji novog mitreja, već o obnovi i preuređenju postojećeg: »It is quite probable that the main structure of the building had survived, and the reconstruction was concerned with repairs and refur-

U svakom slučaju, taj spomen čin je lojalnosti prema utemeljitelju, bilo zajednice bilo svetišta, čija uspomena postaje integrativni čimbenik i zalog identiteta. Njegova je važnost za zajednicu takva da je ona dužna s lojalnošću čuvati njegovu uspomenu.

Na natpisima prvog mitreja nalaze se, kako smo vidjeli, i imena dvojice zakupnika iliričkog vektigala: Gaj Antonije Ruf i Kvint Sabinije Veran koji su sredinom II. stoljeća, uz trećeg koji se zvao Tit Julije Saturnin, vodili carinske službe. Dediči u posvetnim natpisima marno navode imena dvojice zakupnika, ali se nigdje ne potvrđuje izrijekom da su oni, ti zakupnici, bili poklonici mitrijskog kulta.¹⁶⁵

U Vratniku kod Senja Hermes koji je bio *servus vilicus* ptujskog Gaja Antonija Rufa podigao je, o svoj trošak, spelej s čitavom opremom (CIMRM II, 1846 – Zotović 1973., 19, n° 13). Na natpisu se Antonije Ruf oslovljava s dvije dužnosti: *praefectus vehicularum* i *conductor publici portorii*. Osim carinske, obavljao je, znači, i dužnost predstojnika prometa. S istog lokaliteta je zavjetni žrtvenik što ga je *S(oli) I(nvicto) M(ithrae)* za dobrobit svoju i svojih (*pro se et suis*) posvetio Fausto koji je bio rob (*servus*) Tita Julija Saturnina, označenog s iste dvije dužnosti: *praefectus vehicularum* i *conductor publici portorii* (CIMRM II, 1847 – Zotović 1973., 19–20, n° 14). Kvint Sabinije Veran,

nishing (1. c.). Vremenski, sve se to moralo odigravati između završnog razdoblja vladavine Hadrijana, kada zacijelo Hijacint utemeljuje zajednicu, i vremena Antonina Pija, tijekom kojeg djeluju adepti mitreja.

¹⁶⁵ Prvi od natpisa, koji je postolje izgubljenog kipa Kautesa, podiže *Primitivos, contrascriptor* Gaja Antonija Rufa, imenovanog kao *procurator*, tj. predstojnik računovodstvenog ureda portorija Panonije Superior. Drugi natpis na bazi kipa Kautopatesa istovjetan je prethodnom. Treći natpis s imenom Antonija Rufa je postolje kipa Petre *genetrix*, posvećen je *Naturae deū*, a posvetitelj je Prudent, zamjenik *vilicusa* imenom Primo. Dakle, *vilici vicarius*. Četvrti natpis s imenom istog Antonija Rufa, posvećen Svetom kamenu Petre, nešto je mladi od prethodnih, jer su oba službenika portorija na njemu spomenuta, sada napredovala u službi: Prudent, raniji *vicarius*, sada postaje *vilicus* Antonija Rufa, a Feliks postaje *vicarius*. Kvint Sabinije Veran spominje se na natpisu što ga je Mithri posvetio Optim, također *vilici vicarius*. Djelovanje ovog posljednjeg zakupnika carine istražio je P. Leber (Leber 1955, 201 ss).

Avers reljefa iz Prološća

treći u trojci carinskih zakupnika u vrijeme Antonija Pija (138–161), spominje se i na dva izidinska natpisa iz Petovija.¹⁶⁶

¹⁶⁶ Selem 1980., 11–12, n° 15 – Selem 1997., 128–129, n° 8.7; Selem 1980., 12, n° 16 – Selem 1997., 129–130, n° 8. 8. Na prvom natpisu, ispred riječi *conduc(toris)* *portorii Illyrici*, nalazi se skraćenica *t. p.* koja se tumači kao *tertiae partis*, dakle, trećinski zakupnik.

Revers reljefa iz Prološća

Razvidno je da carinski službenici ureda u Ptiju i postaje u Vratniku kod Senja na posvetnim natpisima Mithri, ali i Izidi, redovito spominju svoje gazde i njihove dužnosti. Ali niti jedan od tih natpisa ne govori izrijekom o vjerskoj pripadnosti trojice konduktora od kojih su, barem dvojica, bili i predstojnici prometa.

Štoviše, niti jedan od natpisa nije posvećen *pro salute* nekom od njih. Uostalom, na posvetnim natpisima jednakih spominju i njihovi službenici, pripadnici izidinskog kulta. U svim se tim primjerima javljaju samo kao nadređeni, dakle u svom hijerarhijskom položaju.

Naposlijetku, ne čini mi se uopće bitnim raspravljati jesu li oni ili nisu bili uključeni u mitrijski ili izidinski kult. Njihovo redovito spominjanje na zavjetnim natpisima čini mi se ponajprije zornim iskazom lojalnosti. Bili oni vjernici ili ne, imena im njihovi podređeni redovito uključuju u posvetne natpise, zacijelo ne samo kao šturi podatak o tome kome po službi pripadaju. Kao da ih žele, tim pisanim iskazom lojalnosti, uključiti u vlastiti odnos prema vjeri i prema božanstvu.

Izvrstan primjer stupnjevanja lojalnosti po čitavoj okomici jednog vojnog ustroja natpisi su na spomenicima III. ptujskog mitreja, što ih posvećuju već spominjani pripadnici dviju legija premještenih iz Dakije: *legio V. Macedonica* i *legio XIII. Gemina*. Na prvoj razini vojne bratovštine ili kolegiji posvećuju za vlastitu dobrobit, tj. sebi samima (*pro salute*). To su *tesserari*, *custodes armorum* (CIMRM II, 1591–1592 – Zotović 1973., 55, n° 63 f – Selem 1980., 128–129, n° 89), zatim *canalicarii*, *actarii*, *codicarii* i *librarii* (CIMRM II, 1589–1590 – Zotović 1973., 55, n° 63 e – Selem 1980., 129–130, n° 90).

Na višoj razini hijerarhije dolaze *officiales*, časnici, sada uz ime Apera, predstojnika legije, također za dobrobit (*pro salute*) (CIMRM II, 1593–1594 – Zotović 1973., 56, n° 63 g – Selem 1980., 131–132., n° 92). Isti Flavije Aper, oslovljen kao *v(ir) e(gregius)*, *pre(positus)*, posvećuje za dobrobit (*pro salute*) obje svoje legije (CIMRM II, 1595–1596 – Zotović 1973., 56, n° 63 h – Selem 1980., 132, n° 93). Naposlijetku isti predstojnik Flavije Aper *v(ir) e(gregius)* posvećuje nepobjedivom bogu Solu Mithri: *D(eo) S(oli) I(nvicto) M(ithrae)* za dobrobit (*pro salute*) cara Galijena koji, jednakom kao i Mithra, nosi naziv *invictus*, ne-

pobjedivi (CIMRM II, 1584–1585 – Zotović 1973., 54, n° 63 d – Selem 1980., 130–131, n° 91). Vladavina Galijena datira ove spomenike u vrijeme od 262. do 268. Galijen se spominje i na svim ostalim natpisima ove skupine: legije su *Gallienarum*, znači Galijenove.

Struktura lojalnosti točna je i razvidna. Ona polazi od zajedništva obiju legija, artikulira se preko pojedinih bratovština, odnosno kolegija, podiže se do razine časnika, ishodi na imenu predstojnika legija Flavija Apera i uzdiže se do najviše točke prema kojoj se fokusira lojalnost, a to je osoba vladara, u ovom primjeru Galijena.

Merkelbach je čini se u pravu kad kaže da su mitraisti bili zegovornici lojaliteta, i da su, izgleda, predodžbe Mithrinih vjernika bile: »Wir fühlen uns dafür verantwortlich, dass das Römerreich zusammenhält; Wir sind der zweite Stand im Dienst der Herrscher und Philosophen, wir schützen das Imperium nach aussen und sorgen für Ordnung im Inneren« (Merkelbach 1982., 28).

MJESTO I ULOGA ŽENE

Jedino lice mitraizma, gdje se, čini se, događa razdvajanje ono je u svezi s nazočnošću žene. Uvriježeno je i dobro utemeljeno mišljenje da su žene isključene iz mitrijske kultne prakse: jedino su muškarci pripušteni tijeku inicijacije, jedino se oni na spomenicima izjašnjavaju kao Mithrini poklonici. Budući da o tom pitanju ipak ne postoji potpuno suglasje i da neke indicije ako i ne će zanijekati ovu temeljnu prosudbu, ipak unose i stanovaće sumnje, potrebno je kulturnu praksu mitraizma sa zrenika ženske nazočnosti (ili nenazočnosti) pobliže promotriti.

Svi veliki auktoriteti u znanosti o mitraizmu više manje, uz pokoju nijansu, suglasni su da žene nemaju mjesta u Mithrinim misterijima. Prvi od njih, François Cumont, koncem XIX. i početkom XX. stoljeća, tvrdi kako među stotinama natpisa koji su stigli do nas, niti jedan ne spominje bilo svećenicu, bilo iniciranu žensku osobu, bilo donatoricu.¹⁶⁷ Njegov nasljednik na položaju vrhovnog stručnjaka za mitraizam, Maarten J. Vermaseren, ostaje, uz blaga sjenčanja, pri istom zaključku: »Il s'en degage l'impression bien nette que le culte de Mithra s'adressait de préférence aux hommes. Le culte maintenait ainsi en vie l'ancienne conception du clan dont les secrets ne sont destiné qu'à certains oreilles masculines et où l'homme en tant que chef de ménage représente la famille« (Vermaseren 1960., 135). Blaga nijansa ili susprega nalazi se u onoj riječi *de préférence*. Veliki i kontroverzni stručnjak istog razdoblja, Leroy A. Campbell, također govori jasno o »exclusion of women from membership« (Campbell 1968., 18, 316).

Radikalni stav o ženskoj isključenosti iz mitrijskih misterija, bez ikakva nijansiranja zastupat će Richard Gordon (Gordon 1980., 42–63). Štoviše, on će tvrditi da je mitraizam u svojoj biti neprijateljski prema ženskom načelu: »hostile to the female principle«. Pozivajući se na Sv. Jeronima poziva se na imena sedam stupnjeva mitrijske inicijacije koji su isključivo muški, u muškom su rodu i po prirodi muški (*Miles, Heliodromus, Perses*, Gordon 1980., 44). Ti stupnjevi svjesno isključuju i poništavaju žensko načelo. To bi se posebice odnosilo na stupanj gavrana, *Corax*, koji je prema raznim antičkim auktorima, što ih citira Gordon, već u starom svijetu shvaćen ne samo kao posve muška životinja (komplex usta, vagina, kljun), već i neprijatelj-

¹⁶⁷ Cumont 1903., 173: »Among the hundreds of inscriptions that have come down to us, not one mentions either a priestess, a woman initiate, or even a donatress«.

ska ženama. Tajanstveni i na razne načine tumačeni stupanj *Nymphusa*, koji bi se mogao najviše približavati ženskom načelu, Gordon tumači kao neku vrstu »martial androgyny«, budući da žensko načelo u stvari nije neovisno: »The female is not an independent principle, it is a part of the male« (Gordon 1980., 53). Gordonova argumentacija je temeljita, iako je razvidno da se činjenice tumače isključivo u svijetlu predzadane teze.

Gordonov radikalizam u nijekanju nazočnosti žena u mitraizmu učvrstit će općenito prihvaćeni stav, ali neće otkloniti potrebu da se dopusti mjesto stanovitim nijansama. Gerard Mussies 1982. ostaje pri tome da su žene isključene iz misterija: »Women, however were not admitted to the mysteries of Persian god«, ali dopušta da bi mogle biti donatorice: »...could make donations to the community of which their husbands or sons were members«.¹⁶⁸ I Robert Turcan 1993. ostaje pri nijansiranoj tvrdnji »Les femmes ne semblaient pas avoir admises à participer aux liturgies...« (podcrtao P. S., Turcan 1993., 90).

Svejedno, od početka mitraističkih studija postoji i malobrojna, ali ne posve zanemariva oporba: oni koji vjeruju u nazočnost žene u mitraizmu. Prvi od njih bio je još u XIX. stoljeću Félix Layard koji je, zastupajući suprotan mu stav, polemizirao i s Cumontom (Layard 1847. i Layard 1867).

John Ferguson u svom radu objelodanjenom 1955. odstupa ponešto od ortodoksnih shvaćanja i dopušta, primjerice, mogućnost da je postojao u mitrijskim zajednicama i ženski stupanj Lavica (Ferguson 1955., 319–326). Takav je stav odmah izazvao polemički odgovor Jocelyn M. C. Toynbee (Toynbee 1956., 107–114).

Naposlijetku, godine 2000. pojavio se rad Jonathana Davida, do sada najradikalniji pokušaj da se ospori isključenost žena iz mitrijskih misterija i izravna polemika sa svim prethodnim

¹⁶⁸ G. Mussies, »Cascelia's Prayer« u Bianchi – Vermaseren 1982., 156–158.

uvriježenim shvaćanjima koja naziva ortodoksnim (David 2000., 121–141). Uz argumente o kojima će biti riječ, David se iznad svega poziva na činjenicu da u antičkim tekstovima nema ni riječi o isključenosti žena: »This is not ancient text which states that women were excluded from mysteries of Mithras« (David 2000., 129).

Pogledajmo čimbenike na koje se David poziva u svojim osporavanjima. Svi su oni dobro poznati, pitanje je samo kako ih tumačiti. Tu su ponajprije dva često navođena i razmatrana antička izvora: neoplatonist Porfirije koji govori kako mitraisti daju imena životinja, pa one sudionike koji su inicirani u obredu nazivaju lavovima, žene lavicama, a nazočnike gavranima (*De abstinentia* 4,16). Tekst je oštećen, dvojben, čitanja su različita. Bilo je i pokušaja da se riječ koja se odnosi na žene u obrodu čita kao hijena. Posve neutemeljeno, jer u mitrijskoj ikonografiji nema nijednog lika hijene. Drugo je vrelo Tertulijan koji u djelu *De praescritione hereticorum*, 40, kao Mithrine poklonike spominje muškarce koji se suzdržavaju od spolnog čina i *virgines*, dakle djevice.

Najzanimljiviji arheološki izvor je dvostruka grobnica iz Oee, današnjeg Guariche blizu Tripolija, u Libiji. U ta dva groba iz kasnog III. stoljeća pokopani su supružnici Aurelije Magno i Aurelija Arisut, uz natpise *Qui leo iacet* i *Qui lea iacet*. Uz oslikani sarkofag prikazani su lav i lavica (CIMRM I, 113–115). David tvrdi da su i ostale tu nazočne slikarije povezane s mitrijskom ikonografijom, iako to nije posve razvidno.¹⁶⁹ Činjenica je, naprotiv, da na tom području nije pronađen mitrej niti bilo kakav drugi trag mitrijskog kulta. Ta bi dva natpisa, dakle ukazivala na nazočnost bračnog para u četvrtom inicijacijskom stupnju, *Leo*, lav, i to ne sam suprug nego i njegova žena koja bi pripadala istom stupnju kao *Lea*, lavica.

¹⁶⁹ David 2000., 125: »This painted tomb of a wealthy couple is covered with Mithraic iconography, bearing similarities with Mithraic sites elsewhere, and also depicting lioness«.

U prilog svom revizionizmu, David navodi još tri epigrafička spomenika i tri kipa ženskih osoba, nađene u mitrejima ili u svezi s njima. To je natpis iz mitreja u Ostiji, iz II. stoljeća gdje *mater Junija Zosima* posvećuje kolegiju dendrofora.¹⁷⁰ Recimo odmah da kolegij dendrofora okuplja ponajprije poklonike Kibelina i zatim izidinskog kulta, dok nije u izravnoj svezi s mitrijskim misterijima. Teško je pronaći razloge da je Junija Zosima bila *Mater*, dakle homolog *Pateru* neke mitrijske zajednice. Drugi natpis je iz Mediolana, čiji je posvetitelj žena, *Varia Q. F. Severa* (CIMRN I, 705). Nije posve razvidno kome je za-vjet posvećen. Kratica D. M. na čelu natpisa može biti i ubiča-jeni *Diis Manibus*. Tek treći natpis, onaj iz Emone, doista do-vodi ženu, posvetiteljicu, imenom Blastija u izravnu svezu s Mithrom. Napis, naime, glasi *D(eo) i(nvicto) Mithrae / Silvano Augusto / sac(rum) Blastia / e....e....* (CIMRN II, 1463 – Selem 1980, 77, n° 1). Uz Mithru se, i to punim nazivom, spominje i Silvan, ilirsko božanstvo koje u specifičnim uvjetima Dalmaci-je i Panonije dolazi u svezu s Mithrom (Selem 2005., 425–432). Riječ je, dakle, o posebnoj vjerskoj sprezi koja nema samo lokalni nego i teološki razlog, što se potvrđuje vezom Mithre i Silvana, utvrđenom u Ostiji.¹⁷¹

Tri likovna spomenika su: mala mramorna ženska bista, nađena uz mitrej Sveta Priska u Rimu (Vermaseren – Van Essen 1965., 150, t. LV), kamena skupina što prikazuje majku i dijete iz mitreja u Dieburgu u Germaniji (Behn 1928., 35, n° 14, fig.

¹⁷⁰ CIMRM I, 284. Valja pripomenuti da je već uočena dvojbena pripadnost ovog spomenika Mithrinu kultu. Natpis naime pripada skupini zavjetnih kipića iz škole dendrofora, a mitrej kojem se priključuju nalazio se uz Kibelino svetište, iako je, po svemu sudeći, nastao tek nešto malo kasnije. Squarciapino (Squarciapino 1962, 50–51) kaže: »... I numeri 283–286 (misli se na CIMRM – op. P. S.) sono dediche di statuette nella schola dei dendrofori di cui se è detto e nom mi sembra abbiano atti-nenza con culto mitriaco«.

¹⁷¹ Veze Mithre i Silvana razvidne su i u Ostiji: u mitreju Aldobrandini nalazi se re-ljef Silvana, a u mitreju Del Palazzo Imperiale lijepi mozaik s prikazom istog božan-stva – Squarciapino 1962., 42–45.

39) i nedovršen ženski kip u mitreju u Carrawburghu, na području Hadrijanova zida u Britaniji (Richmond – Gillam 1951., 30, t. 10 A).

Jesu li ovi Davidovi čimbenici što upućuju na žensku načinost u mitraizmu dostatni da pobiju uvriježeno mišljenje? Mislim da ga oni ne mogu pobiti, mogu ga tek neznatno dopuniti. Vidjelo se da supružnici iz Oee, osim naziva lav i lavica, nemaju drugih, izričito referencijalnih sveza s mitraizmom. Turcan će, uostalom, ustvrditi: »Rien ne prouve que la ‘Lionne’ (Lea) d’Oea ait été l’épouse d’un Lion mithraique« (Turcan 1993., 90). Ipak, ne treba posve isključiti ni prepostavku da bi tu mogla biti riječ o nekoj perifernoj mitrijskoj sekti na afričkom tlu, a u prilog tome ide i činjenica da je i Tertulijan koji spominje one mitrijske *virgines* bio Afrikanac (David 2000., 127).

Epigrافski tekstovi donose tek jednu izričnu žensku posvetu Mithri, to je onaj ljubljanski natpis, ali i tu nailazimo na specifično lokalnu situaciju. Naposlijetu, tri ženska kipa u mitrejima ili uz mitreje mogu svjedočiti o koječemu: moguće je da su žene preko svojih supruga mitraista mogle posvetiti neki kip, moguće je čak da sam mitraist, muškarac, vrši neki zavjet u svezi s obitelji, za ženu, za dijete, na što bi upućivala skupina s majkom i djetetom, što nipošto ne znači da su i ti članovi obitelji mogli sudjelovati u misterijima.¹⁷²

Nema razloga da se posve otkloni Davidova teza da i u mitraizmu postoje »different branches with different practices over time« (David 2000., 140). Ako je u nekoj od tih grana, na trenutak, i došlo do odstupanja od neporecivog pravila da je mitraizam muški kult, to ne može izmijeniti opću sliku. Ali može barem osporiti Gordonovu tezu da je mitraizam u svojoj srži neprijateljski prema ženskom načelu.

¹⁷² Vermaseren 1960., 135.: »Les femmes aussi pouvaient se consacrer de cette façon au dieu, mais ne pouvaient néanmoins être admises aux mystères proprement dits«.